

3. *Подолінський С. А.* Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — 328 с.

4. *Сорока И. В.* Мотивация предпринимательства как экономико-философский феномен: сущность, эволюция, современные проблемы: Монография. — Донецк: Донецк. гос. ун-т экономики и права, 1999. — 456 с.

5. *Степан Злупко.* Персоналії і теорії української економічної думки. — Львів: Євросвіт, 2002. — 528 с.

6. *Биконя С. Ф.* Створення нової господарської мотивації — умова успіху євро інтеграції України // Вісник Хмельницького національного університету. — 2005. — № 2.

Стаття надійшла до редакції 28.03.06

УДК 330.83:658.114 (477)

О. М. Кудласевич, аспірантка
кафедри історії економічних вчень та економічної історії,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

АНАЛІЗ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкривається проблема становлення та розвитку підприємництва та його організаційних форм в українській економічній літературі другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: підприємництво, підприємство, підприємець.

Підприємництво є важливою складовою та основним чинником розвитку економіки ринкового типу, ефективність функціонування якого суттєво впливає на темпи економічного зростання, структуру та якість ВВП. У країнах з ринковою економікою підприємництво одержало широке поширення, його розвиток сприяє підвищенню рівня добробуту населення, створенню нових робочих місць тощо; розвиток підприємництва є основою для формування стабільного економіки та суспільства в цілому.

За умов розвитку ринкових відносин в Україні постає об'єктивна необхідність теоретичної розробки проблем функціонування підприємницької діяльності. Процес побудови ефективної мо-

делі сучасного ринкового господарства вимагає осмислення теорії підприємництва взагалі, в тому числі розробок українських учених. Тому, на наш погляд, дослідження сутності та трансформації феномену підприємництва у процесі суспільно-історичного розвитку є актуальною проблемою для українського сьогодення. Воно зумовлене також недостатнім науково-теоретичним обґрунтуванням і вивченням історії підприємництва в українській економічній літературі, зокрема другої половини XIX — початку XX ст.

У межах даного напрямку економічних досліджень в Україні проводиться інтенсивна робота в галузі економічної теорії, економічної історії та історії економічної думки, спрямована на вивчення процесів підприємницької діяльності. Саме в цьому контексті різні аспекти розвитку підприємництва стали предметом наукового дослідження українських вчених О. Вербової [1], О. Сайкевича [2], В. Сизоненка [3], Н. Супрун [4], В. Фещенко [5] та ін. Проте як об'єкт спеціального історико-економічного дослідження в сучасній вітчизняній літературі ця проблема майже не розглядалася, знайшли висвітлення лише окремі її аспекти.

Тому автор метою даного дослідження обрала аналіз суті підприємництва та його організаційних форм у висвітленні представників української економічної думки.

Виникнення підприємництва пов'язано з розвитком капіталістичних соціально-економічних та політико-правових відносин. Перші спроби теоретичного осмислення суті даного феномена почалися ще в XVII ст. Вагомий внесок у дослідження підприємництва протягом XVII — XIX ст. зробили відомі філософи та економісти Р. Кантільйон, А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, А. Маршалл. На початку XX ст. їх справу продовжили М. Вебер, В. Зомбарт, Й. Шумпетер, Ф.Хайек та інші дослідники світового рівня.

В українській економічній думці наукова зацікавленість проблемою підприємництва виникає в другій половині XIX ст. Характерною рисою вітчизняних досліджень було те, що феномен підприємництва розглядався в широкому загальноісторичному сенсі та тісно пов'язувався з практикою становлення ринкових відносин. Розробка проблем підприємництва відбувалася переважно в руслі класичних підходів, а також спираючись на ідеї німецької історичної школи.

Головну увагу українські вчені С. Булгаков, В. Железнов, І. Янжул, П. Мігулін, М. Соболев, М. Туган-Барановський, Д. Піхно, М. Зібер, В. Левитський, А. Антонович, М. Цитович, М. Коссовський, П. Фомін, С. Зимовський, К. Воблий, О. Фінн-Єнотаєвський, П. Струве, С. Косинський, І. Озеров приділили питанням організа-

ції підприємницької діяльності, ролі та значенню підприємця у виробництві, стосункам з державними та громадськими інститутами, проблемам можливості реалізації управлінських здібностей підприємця тощо.

Зокрема всесвітньовідомий український економіст М. І. Туган-Барановський називає господарським підприємством таку господарську організацію, яка переслідує приватно-господарську мету і досягає її за допомогою обміну. Характерними для підприємства будуть: мета діяльності (максимізація прибутку) та спосіб, яким підприємство досягає цієї мети (продаж товарів на ринку).

Капіталістичним підприємством М. Туган-Барановський називає таке підприємство, метою діяльності якого є одержання найбільшого прибутку на затрачений капітал. Вчений наголошує, що відмінною рисою такого підприємства є якраз мета його діяльності, а не те, що воно використовує найману працю, як вважали марксисти. Він зауважує, що підприємство може задіяти найману працю і в той же час не бути капіталістичним, як, наприклад, споживча спілка. З іншого боку, для того, щоб підприємство мало капіталістичний характер, не потрібне обов'язкове використання найманої праці [6, с. 378].

Позицію Тугана-Барановського підтримує В. Желєзнов, який вважає, що господарське підприємство — це сукупність виробничих елементів, які об'єднані однією господарською метою; це самостійна організація, голова якої має право розпоряджатися даними силами на власний розсуд [7, с. 291]. А підприємців учений характеризує як «особливий суспільний клас, який зосередив у своїх руках володіння капіталом». Саме через своє право власності на капітал підприємці очолюють й організують виробництво, отримуючи результати у вигляді прибутку на капітал [8, с. 231—232].

На відміну від зазначених вище вчених професор Київського комерційного інституту К. Воблий підприємством називає об'єднання виробничих факторів під одним керівництвом у цілях задоволення потреб третіх осіб. Метою організації підприємства є одержання доходу, прибутку. Вчений наголошує на тому, що підприємство відіграє важливу роль в народному господарстві [9, с. 111—112].

Одеський дослідник В. Вольф, зокрема, визначає підприємство як об'єднання осіб (союз фізичних чи юридичних осіб), в основі якого лежить договір, тобто підприємства засновуються на акті приватно-правової угоди. Всіх членів підприємства об'єднує спільна мета, підприємство утворюється для досягнення спільної

мети. Кожен з учасників робить деякий внесок у спільну справу — досить часто це майновий внесок, але не завжди. Предметом внеску можуть бути й послуги, але рідше.

Будь-яке підприємство встановлює між своїми членами координативний зв'язок: взаємовідносини членів підприємства побудовані на принципі рівноправності (всі члени є співвласниками, господарями, принципалами спільного підприємства). Між ними не можуть виникати відносини субординації (такі відносини, за умови яких один з учасників був би підлеглий господарській владі інших). Тобто підприємство, на думку В. Вольфа, — це організація, побудована на добровільному, координативному зв'язку її членів, утворена для впровадження в життя мети діяльності підприємства спільними силами його членів [10].

Фахівець у галузі вивчення підприємницького прибутку М. Цитович для більш точної характеристики підприємництва звертає увагу на об'єктивну сторону підприємництва та на ставлення до його суб'єкту [11].

З об'єктивного боку підприємство представляє собою сукупність промислових засобів (особистих та речових або лише виключно особистих, тобто дій), що об'єднані однією метою. Отже, підприємство, на його думку, є відокремленим цілим промисловим організмом, хоча, звісно, органічного характеру воно набуває тільки на більш високих щаблях свого розвитку, тобто в великих капіталістичних підприємствах [11, с. 257].

У підприємствах присутній характер «цілого», характер сукупності різноманітних засобів, що об'єднанні визначеною метою. Завдяки цій об'єктивності підприємства одна й та ж особа може бути власником декількох підприємств та навпаки, декілька осіб можуть бути учасниками одного й того ж підприємства.

Відносини підприємства з особою підприємця, зауважує М. Цитович, визначаються тим, що підприємство існує за рахунок підприємця та заради прибутку підприємця, тобто підприємець здійснює затрати на підприємство своїми особистими або речовими (або й тими й іншими) промисловими засобами та отримує господарчі результати підприємства [11, с. 258].

Отже, на думку професора Київського університету М. Цитовича, підприємство — сукупність промислових засобів, що складають одне ціле та направлені на виробництво благ за рахунок відомої особи, або кількох осіб, в інтересах останнього. Таким чином, підприємцем буде той, хто своєю волею та за свій рахунок направляє цю сукупність промислових засобів до виробництва та одержує на свою користь господарські результати виробництва [11].

Таким чином, аналіз української економічної літератури другої половини XIX — початку XX ст. свідчить про те, що вітчизняні дослідники вивчали різні аспекти проблеми підприємництва. Зокрема вони вирізняли види підприємства: за обсягами та характером господарської діяльності власника: крупні, середні, дрібні, карликові [9, с. 112]; за чисельністю осіб, що є власниками підприємства: одноосібні та багатоосібні. Останні, в свою чергу, поділялися на повні товариства, товариства на вірі та акціонерні компанії [6, с. 379].

Українські дослідники розглядали промислові підприємства з господарської та технічної точки зору. З господарської точки зору вони розглядали стосунки підприємства з ринком, відносини між окремими підприємствами, з технічної точки зору — прийоми виробництва, ступінь поділу праці. Зазначені два погляди не завжди збігаються, тому при розгляді промислових підприємств потрібно розрізняти технічні та господарські форми.

При класифікації технічних форм підприємства розрізняють дрібні, середні та крупні підприємства. В основі такого поділу лежить розмір підприємства. Оскільки розміром підприємства не вичерпуються його технічні особливості, то потрібно прийняти до уваги й інші критерії, якими є ступінь поділу праці в межах даного підприємства та застосування машин.

Для встановлення розміру підприємства К. Воблий користується трьома ознаками: кількістю працівників, величиною капіталу та цінністю вироблених товарів. Технічні та економічні умови різноманітних виробництв різні тому зазначені ознаки одержують для різних підприємств неоднакове значення. Тому в основу поділу підприємств за розмірами як у сільському господарстві, так і в промисловості краще покласти ознаку — участі власника у виробництві: в дрібних власник працює на рівні з найманими працівниками або навіть без них; у середніх — спостерігає за роботою, інколи бере часткову безпосередню участь в ній; у крупному — лише направляє підприємство, зовсім не бере участь у роботах.

Ступінь поділу праці та застосування машин складає другу ознаку для класифікації технічних форм підприємств [9, с. 117].

К. Воблий зазначає, що першу групу утворюють дрібні підприємства без поділу праці: 1) одиночне підприємство, в якому весь виробничий процес виконується одним працівником без помічників; 2) сімейне підприємство, в якому присутня допомога членів сім'ї; 3) підприємства з невеликою кількістю помічників. В останніх двох формах з'являються деякі ознаки поділу праці, але вони ще не досить значні.

До другої групи вчений зараховував середні підприємства, до числа яких відносить майстерні з великою кількістю працівників, але без поділу праці, або ж майстерні з невеликою кількістю працівників, але з розвинутішим поділом праці.

Третю групу складають крупні підприємства з широким застосуванням поділу праці: мануфактура і фабрика. Мануфактура — крупне підприємство з розвинутим поділом праці. Всі частини виробничого процесу в мануфактурі виконуються ручним способом. Це виробничий механізм, «органами» якого є люди. На фабриці виробничий процес приймає автоматичний характер. Тут широко застосовується машинний спосіб виробництва [9, с. 118].

Професор Київського університету Св. Володимира Афіноген Антонович, розглядаючи підприємства за чисельністю осіб, що є його власниками, одноосібне підприємство подає як повне вираження ідеї особистого інтересу, воно представляє собою ті форми діяльності, завдяки яким індивідууми звільняються від скрутних умов праці та стають піонерами у галузі промислових удосконалень [12, С. 102].

Докладніше характеристику одноосібного підприємства подає економіст-теоретик К. Воблій. Він зазначає, що це підприємство, на чолі якого стоїть одна особа, і несе тягар ризику, в її руках сконцентроване управління підприємством. Переваги одноосібного підприємства: вся вигода поступає на користь його власника, тому він інтенсивніше працює, бережно ставиться до майна, прагне до кращого використання всіх виробничих елементів. Особиста зацікавленість складає важливий спонукальний стимул до якнайбільшого успіху підприємства. Виходячи з того, що одноосібний підприємець не стиснутий волею інших у веденні справ, його підприємство вирізняється гнучкістю та пристосуванням до вимог ринку. Тому одноосібні підприємства особливо життєздатні в тих галузях, де потрібна особиста ініціатива, швидкість прийняття рішень та дій.

Недоліком одноосібного підприємства К. Воблій вважається те, що воно знаходиться в повній залежності від долі однієї особи. Одноосібному підприємцю потрібно вкладати в підприємство весь свій капітал, що підвищує ризик підприємства. Підприємець більшою мірою обмежений у капіталі та кредиті. Та чи інша невдача може підірвати весь майновий стан підприємця [9, с. 125].

Зазначені невігоди одноосібного підприємства пов'язані з тим, що господарське життя потребує організації великих підприємств, для яких є недостатніми капітали окремих осіб, що й зумовлює виникнення колективних форм підприємництва. Тут

власниками є група осіб, іноді ті чи інші суспільні союзи. Колективні підприємства розрізняються в залежності від юридичних конструкцій, що визначають права та обов'язки окремих членів.

З цією позицією погоджується й А. Антонович, який зазначає, що насправді існує багато підприємств, функціонування яких неможливе силами однієї особи. Звідси виникає необхідність об'єднання товариств між підприємцями-капіталістами, між капіталістами та їх товариством та працівниками, та між самими працівниками. Товариства між капіталістами-підприємцями поділяються на повні товариства та товариства пайовиків.

У повному товаристві всі учасники, що складають свої капітали задля здійснення підприємства, відповідають перед третіми особами усім своїм майном, відповідальність їх необмежена (такі форми зустрічаються на практиці досить рідко) [12, с. 103].

Повне товариство, за К.Воблим, — це таке колективне підприємство, де всі учасники несуть необмежену та солідарну відповідальність за всіма обов'язками товариства. З огляду на таку відповідальність повне товариство, що в законодавстві того часу мало назву торгового дому, діє там, де є група осіб, пов'язаних взаємодовірою, що частіше трапляється серед близьких родичів. Учасники управляють підприємством на основі договору або угоди. Великий ризик, що припадає на кожного з учасників повного товариства, складає слабку сторону цього виду колективних підприємств. Будь-яка помилка чи зловживання одного з учасників відбиваються на всіх інших, що й стримує від вступу в повне товариство. Звідси збільшення капіталів для повного товариства є доволі складною справою.

Ця негативна риса повного товариства відсутня у товаристві командитному або товаристві на вірі. Тут маємо учасників двох категорій: повні товариші, що відповідають усім своїм майном, та вкладники, що відповідають тільки внесеним паєм. Обмежена відповідальність вкладників полегшує можливість залучення нових капіталів, так як більша кількість осіб скоріше погодиться йти на ризик втрати визначеного паю, ніж всього майна. Досить часто на практиці зустрічаються товариства з обмеженою відповідальністю учасників, або товариства пайовиків [9, с. 126].

Становище вкладників інше, ніж становище необмежено відповідальних учасників (товаришів): власниками справи вважаються останні, перші тільки отримують частину прибутку на вкладений у справу капітал. Колективні товариства представляють собою перехідну форму до нового виду колективних підприємств — акціонерних товариств [9, с. 126].

В економічній літературі розглядається обмежена відповідальність учасників підприємства, вона може бути двох видів: може стосуватися або усіх учасників підприємства, або тільки деяких. У першому випадку товариство називається акціонерним, у другому — товариство на вірі, або командитне. Коли декілька осіб об'єднуються в союз з метою ведення якої-небудь справи та вкладають відповідні частини капіталу, при цьому оголошують усім третім особам, що можуть з ним мати справу і що беруть на себе відповідальність за умови збитків тільки в розмірах пайового капіталу, таке товариство називається акціонерним. Коли промислове товариство утворюється таким чином, що одні з учасників входять на правах повного товариша, який несе відповідальність всім своїм майном, а інші беруть на себе відповідальність тільки пайовим майном, то ці товариства називаються командитними, або товариством на вірі [12, с. 103].

На думку К. Воблого, акціонерне товариство — це таке колективне товариство, в якому основний капітал ділиться на відоме число рівних частин — акцій, а кожний акціонер (учасник товариства) відповідає тільки в розмірі того капіталу, який витрачено ним на придбання акцій. Таким чином, всі учасники несуть лише обмежену відповідальність [9, с. 126].

Акціонерна форма підприємств — одна з найрозповсюдженіших форм колективних підприємств. Ця колективна форма має суттєві переваги, перш за все вона значно полегшує збір капіталів. Акціонерна форма залучає широкі маси населення до підприємництва. В акціонерній компанії можуть брати участь й такі особи, що за станом здоров'я, за суспільним станом знаходяться поза промисловою діяльністю. Пайовий капітал ділиться на акції, інколи з досить низькою купюрою, це дає змогу залучати в підприємство й осіб з досить невеликими заощадженнями. Обмежена відповідальність акціонерів полегшує заснування підприємства в нових, ще невідомих галузях господарської діяльності. Деякі ризиковані підприємства, діяльність яких розрахована на роки або навіть десятиліття, ніколи не могли б виникнути без акціонерної форми підприємства. Розподілення ризику дрібними частинами на значну кількість осіб є другою вигодою цієї форми [9, с. 128].

Акціонерна форма полегшує зміну призначення капіталу; зазвичай акції без перешкод продаються на ринку, ця обставина також сприяє збору капіталів. Акціонерна справа не пов'язана з долею їх учасників. Склад акціонерів постійно змінюється, але саме товариство як юридична особа продовжує існувати. Залучення в акціонерне підприємство дрібних заощаджень сприяє капіталоут-

воренню та більш повному використанню капіталів країни. Заспокоєння народу накопичуються з більшою інтенсивністю, так як для них відкрита вільна дорога у вигляді участі в прибуткових підприємствах.

Недоліками акціонерної компанії є, перш за все, складність управління та його дорожнеча, відсутність особистої зацікавленості у керівників справи. Організація управління акціонерного товариства приводить до необмеженого панування крупних капіталістів. Акціонерна форма підприємств, вважає К.Воблій, розвиває дух спекуляцій та гонитву за прибутком членів суспільства, які не беруть участі в промисловій діяльності [9, с. 129].

За визначенням вітчизняного дослідника І. Тарасова, акціонерна компанія — це спільнота (вільна сполука), яка складається з кількох фізичних та юридичних осіб, що внесли відповідний, для однієї визначеної, постійної або кінцевої, дозволеної, господарської або культурної, або культурно-господарської мети призначений капітал, що поділений на рівні частини, які мають назву акція та відповідають тільки цим капіталом як власники підприємства й проводять свою діяльність згідно з уставом та чинним законодавством [13, с. 48].

І. Тарасов у своїй праці визначає такі риси акціонерної компанії: визначена кількість членів; наперед визначений капітал, що поділений на відчужені акції та акції, що можуть бути проданими; визначена господарська або культурна, або культурно-господарська мета; право членства пов'язано з володінням акціями; обмежена майнова відповідальність членів; члени — господарі підприємства; визначена форма; самоуправління; публічність; статут, що не суперечить чинному законодавству [13, с. 48—49].

Акціонерна компанія розглядалася в економічній літературі як найперспективніша форма підприємства. В товаристві такого виду власний капітал підприємства складається шляхом об'єднання однакових паїв — акцій, власники яких відповідають за зобов'язаннями підприємства в межах сум, внесених за акції. Окремі питання сутності акціонерної форми власності, аспекти регулювання їхньої діяльності були висвітлені також в працях М. Бунге, М. Тугана-Барановського, М. Соболева, П. Струве та інших.

Таким чином, у пореформений період українські вчені-економісти в своїх працях проводять ґрунтовний аналіз проблем підприємництва, що є результатом розвитку капіталістичних відносин в економіці України другої половини XIX ст. Теоретична розробка цих проблем та вивчення ретроспективи досліджень з вище окреслених питань залишаються важливим завданням су-

часних науковців, бо висновки вчених другої половини XIX ст. дозволяють краще розуміти сучасний економічний розвиток та окреслити шляхи його поступу. В умовах реформування економічної системи України важливе місце посідає історичний досвід господарювання, при розробці власної моделі ринкової економіки потрібні ґрунтовні знання економічного розвитку попереднього періоду, форм господарювання та методів його ведення тощо. Але найціннішим досвідом є власний історичний український досвід, що враховує нашу специфіку та традиції.

Література

1. *Вербова О. С.* Західноукраїнське приватне підприємництво міжвоєнного часу / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. — К., 1998. — 17 с.
2. *Сайкевич О. Д.* Державне регулювання ринкової економіки в роботах українських економістів другої половини XIX — початку XX ст. / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. — К., 2004. — 18 с.
3. *Сизоненко В.* Теорія підприємництва: здобутки і проблеми дослідження // Економіка України. — 2002. — № 9. — С. 45—51.
4. *Супрун Н. А.* Генеза акціонерного підприємництва в роботах українських економістів другої половини XIX — початку XX ст. / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. — К., 2003. — 19 с.
5. *Фещенко В. М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX — початку XX ст.: Монографія. — К.: КНЕУ, 2003. — 187 с.
6. *Туган-Барановський М. І.* Основи політичної економії. — Л., 2003. — 628 с.
7. *Железнов В. Я.* Очерки политической экономии. — М., 1912.
8. *Железнов В. Я.* Очерки политической экономии. — 6-е изд., испр. и доп. — М., 1908. — 860 с.
9. *Воблый К. Г.* Начальный курс политической экономии (история, теория и финансы). — К., 1918. — 252 с.
10. *Вольф В. Ю.* Основы учения о товариществах и акционерных обществах. — М., 1927.
11. *Цытович Н.* Обзор учений о предпринимательской прибыли. — К. 1889. — 282 с.
12. *Антонович А.* Основы политической экономии. Выпуск первый. — В., 1879. — 136 с.
13. *Тарасов И.* Учение об акционерных компаниях. — К., 1880.

Стаття надійшла до редакції 28.03.06